

Κ. Δ. Μαντζανάρης,
Δρ. Θεολογίας Α.Π.Θ.,
Μ. Ε. Ράντζου,
Δρ. Θεολογίας Α.Π.Θ.

Η έννοια του εαυτού στο Μάθημα των Θρησκευτικών της στ' Δημοτικού

“Διότι ΕΓΩ είναι ένας άλλος”¹

Εισαγωγικά

Το σύγχρονο σχολείο εμπεριέχοντας τη θρησκευτική αγωγή διαμορφώνει μια διαρκή συζήτηση για τον πολιτιστικό και μορφωτικό προσανατολισμό του μαθητή. Η θρησκευτική παράδοση και η παιδαγωγική της αναφορά δημιουργεί μια ενιαία πρόταση στο μαθητοκεντρικό περιβάλλον. Ο χώρος της αμφισημίας² και της συνέχειας, όπως αυτός διαμορφώνεται στον τόπο της Εκκλησίας, διαχέεται στην παιδαγωγική πρόταση και συνάδει με την υπαρξιακή ενατένιση του μαθητή.

Στην παρούσα μελέτη θα αποτυπώσουμε την έννοια του εαυτού στο σχολικό εγχειρίδιο του Μαθήματος Θρησκευτικών (ΜΘ) της στ' Δημοτικού, προκειμένου να εντοπίσουμε την οντολογική πρόταση της ορθόδοξης παράδοσης στις επιμέρους συνάψεις των μαθημάτων. Ο τρόπος προσέγγισης του εαυτού θα προσδώσει και την υπαρξιακή στοιχείωση του όντος σε κάθε εξεταζόμενο κείμενο.

Ο εαυτός στην πραγμάτευσή μας ορίζεται ως η υπαρξιακή εκείνη οντότητα που κινείται μέσα από τη συνάντησή του με τον έτερο άλλο. Ο άλλος χωρά, κατά αυτόν τον τρόπο, τον εαυτό στον τόπο της καρδιάς του. Με αυτήν την ερμηνευτική της έννοιας μπορεί κανείς να εντοπίσει τη δυναμική της δια-κοινωνίας, όπως αυτή προσφέρεται στην εκκλησιαστική παράδοση.

Οι ανωτέρω παρατηρήσεις διαμορφώνουν έναν διαθεματικό προβληματισμό που μπορεί να προβληθεί μέσα από μαθησιακές δράσεις στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Αυτή η υπαρξιακή διερώτηση ενέχει και το στοιχείο της διαρκούς αναζήτησης του εαυτού. Αυτή την αναζήτηση θα εκθέσουμε διαμορφώνοντας μια εγγενή προβληματοποίηση σε μορφές παιδαγωγικής προσέγγισης.

1. Η έννοια του εαυτού στην ορθόδοξη παράδοση

1.1 Η κλήση του άλλου

Η καθ' έकाστη νοηματοδότηση του υποκειμένου κομίζει και μια οντολογική αναζήτηση στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών. Η αναζήτησή του δεν ε-

---

1. Α. Ρεμπώ, *Το μεθυσμένο καράβι. Επιστολές οι επονομαζόμενες του Ορατίου*, μτφρ. Ε. Κόλλια, εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα χ. η. έ., σ. 22.

2. Χ. Σταμούλης, *Ερως και θάνατος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2009, σ. 289: “Μιας αμφισημίας που σώζει εντός της Εκκλησίας το μυστήριο της σαρκώσεως, ...το μυστήριο της κατάφασης του άκτιστου στο συνολικό σώμα της δημιουργίας εδώ και τώρα, που ως ιστορική πραγματικότητα-πέρα και έξω από κάθε ιδανική επιθυμία-αποτελεί τη μόνη δυνατότητα να σωθεί η προσδοκία”.

ντάσσεται σε παραδεδομένες ρήτρες μιας φιλοσοφικής απορίας αλλά στην εκκλησιαστική εμπειρία και τη θεολογική έκφραση, όπως αυτή αναδύθηκε στην πατερική γραμματεία. Αναδεικνύεται, άρα, η υπαρξιακή διάσταση του προσώπου και η δυναμική του εαυτού σε κάθε πρόσκληση της σχέσης. Προκειμένου να εξετάσουμε την ανωτέρω έννοια στο σχολικό εγχειρίδιο του ΜΘ της στ' Δημοτικού, θα ήταν χρήσιμο να προσδιορίσουμε το σημαινόμενο της έννοιας, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί στην ορθόδοξη παράδοση.

Ο χώρος αναφοράς του εαυτού επαληθεύεται στην κοινοτική υπόσταση της κοινωνίας προσώπων³. Το τριαδολογικό πρότυπο κοινοτισμού προκρίνει την ενική και καθολική⁴ πορεία ορίζοντας το κοινωνείν ως σχέση συλλογικής κλήσης. Η κίνηση του εαυτού προς τον άλλο δηλώνει την αγαπητική παρουσία ως Είναι, καταφάσκοντας στην υποστατική καθολικότητα του όντος. Το εγώ προσλαμβάνει την πορεία προς τον πλησίον ως μια ατέλεστη μετοχή στην κλήση του άλλου. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ατέλεστο της μετοχής υποστασιάζεται στον τριαδικό χαρακτήρα της ορθόδοξης οντολογίας του προσώπου.

Η παράσταση της ετερότητας, από την άλλη, δεικνύει την προσωπική σχέση ως νόημα ανάδυσης στον τόπο του άλλου⁵. Μόνο στον τόπο του άλλου εκδέχεται ο έτερος εαυτός, ως ανοικτή κλήση που επαληθεύει την προσωπική του υπόσταση. Ο άλλος, άρα, δεν είναι ένας ενδεχόμενος κομιστής της κλειστότητάς μου, αλλά μέρος της οντολογικής μου ρίζας. Ο άλλος δεν εντοπίζεται, ως μίαν "απάνθρωπη περίσσεια που διαταράσσει την ταυτότητα με τον εαυτό"⁶, αλλά μόνο εν σχέσει. Σε αυτήν τη σχέση μπορεί να υπάρξει η υπαρξιακή "έπέκτασις"⁷ που κρύβει την έκπληξη του άλλου⁸, στον τόπο μιας απέραντης φιλίας⁹. Μια έκ-

---

3. π. Γ. Φλωρόφσκυ, *Το Σώμα του ζώντος Χριστού. Μια ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, μτφρ. Ι. Παπαδόπουλος, εκδόσεις Γέφυρες, Αθήνα 1999, σ. 26: "Η χριστιανική ύπαρξη προϋποθέτει και συνεπάγεται ενσωμάτωση, συμμετοχή στην κοινότητα". Βλ. και Ν. Ματσούκας, *Το πρόβλημα του κακού*, εκδόσεις Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 227: "Πρόσωπο και κοινωνία, μία σχέση και εικόνα άλλωστε που προκύπτει από την τριαδική κοινωνία, μπορούν να συνθέσουν αυτό που λέμε κοινότητα και κοινά αγαθά, υλικά και πνευματικά".

4. Λ. Καμπερίδης, *Δος μοι τούτον τον ξένον*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2006, σ. 201: "Η καθολικότητά της δεν είναι τοπογραφική, δεν καθορίζεται από το μέγεθος της γεωγραφικής της εξάπλωσης, αλλά από την εσωτερική ολοκλήρωση και ακεραιότητα στην οποία μετέχουν τα μέλη της ως κοινωνοί του βιώματος της εκκλησιαστικής εμπειρίας που μεταδίδεται από την καθολικότητά της".

5. π. Ν. Λουδοβίκος, *Ορθοδοξία και εκσυγχρονισμός*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2006, σ. 49: "...αυτό σημαίνει όχι πως την αλήθεια μου μου τη δίνουν οι άλλοι, όχι πως η σχέση μου με αυτούς είναι καταναγκαστική, εξωστρεφής και εξαρτηματική αιχμαλώτευση της ετερότητάς μου, αλλά πως παραμένω διαρκώς σταυρικά ανοικτός στην ενδεχόμενη επαλήθευση της προσωπικής μου αλήθειας από τον πραγματικά Άλλον...".

6. S. Žižec, *Η μαριονέτα και ο νάνος. Ο διαστροφικός πυρήνας του Χριστιανισμού*, μτφρ. Κ. Περεζού, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2005, σ. 217.

7. Γρηγόριος Νύσσης, *Άσμα Ασμάτων*, 15, *Gregorii Nussenis opera*, 6, εκδόσεις Langerbeck, Leiden: Brill 1960, σ. 170. Βλ. και Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου*, PG 91, 1088C.

8. Χρ. Σταμούλης, *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2008, σ. 60: "Εκεί όπου ο εαυτός μας και ο άλλος δεν είναι απόλυτα δεδομένα, αλλά κρύβουν την έκπληξη, δηλαδή τη λυτρωτική κατάφαση στο θαύμα".

9. Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τής εν Χριστώ ζωής*, Sources Chrétiennes 361, ed. M. Congourdeau, Les Éditions du Cerf, Παρίσι 1990, σ. 48.

πληξη που αναζητείται στην ανεκπλήρωτη παρουσία της βεβαιότητας του άλλου μέχρι να γίνει “αλήτης της αγάπης του Θεού”¹⁰.

Πρόκειται για τη διαρκή διάνοιξη¹¹ προς το Είναι εντός της ιστορίας που αληθεύει μέσα από το σώμα και το ένστικτο, την επιθυμία και τα πράγματα¹². Πρόκειται για τη δεξίωση της κλήσης Του που υποστασιάζει την “αεικίνητον στάσιν” εντός του μακαρίου Είναι¹³. Σε αυτήν την πραγματικότητα συμπεριλαμβάνεται ο όλος κόσμος¹⁴ στην υπόσταση του Θεού¹⁵ και προσφέρεται η καθολική¹⁶ δια-κοινωνία των όντων¹⁷ στην εσχατολογική της διάνοιξη¹⁸.

---

10. Γέροντας Πορφύριος, *Βίος και Λόγοι*, εκδόσεις Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Χανιά 2003, σ. 40.

11. π. Ν. Λουδοβίκος, *Ορθοδοξία και εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 260: “Η Ορθόδοξη «εσωτερικότητα» δεν είναι απόσυρση αλλά άνοιγμα στο Θεό και τον άνθρωπο, μια πλήρης (ενεργούμενη δια του γνωμικού θελήματος) συνεπώς οντολογία της κοινωνίας θεμελιωμένη στη θεολογία του Ομοουσίου, στη θέση της έμμεσης θεσμικής και μόνον κοινότητας των απομονωμένων εσωστρεφών Εγώ”.

12. Χ. Σταμούλης, *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, ό.π., σσ. 13-14 “Νομίζω, πως θα ‘ταν καλύτερο σήμερα, με το δικαίωμα που μας δίνει η επιτακτική ανάγκη νέας νοηματοδότησης της πραγματικότητας, να αντιστρέψουμε τα πράγματα και να πούμε πως η γυναίκα του Λωτ είναι παράδειγμα μιας πηγής που στέρεψε από επιθυμία. Το παράδειγμα μιας γυναίκας που προτίμησε το νεκρό παρελθόν από την αλήθεια του παρόντος. Γεγονός που καταδεικνύει δύο πράγματα: πρώτα την αδυναμία της να υπερβεί το εσωτερικό και μαζί υπαρξιακό της σύνορο, τα Σόδομα όλων των καλότυχων διχασμένων, που παλεύουν να σπάσουν τη βεβαιότητα της έσω ζωής, το νόστο του νόστου, που αγνοεί τα πρόσωπα και τα πράγματα, τα πολύτιμα ενός αδιόρθωτου πάθους, όσο και την αδυναμία του παρόντος να διεκδικήσει το ενδιαφέρον και την ύπαρξη των ανθρώπων μιας εν ζωή κινήσει”. Βλ. και Μ. Χατζηδάκης, *Τα σχόλια του Τρίτου. Μια νεοελληνική μυθολογία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 2003, σσ. 90-91: “Ο Εσταυρωμένος μόνο γνωρίζει το άθροισμα, το αποτέλεσμα, χιλιάδων μαθηματικών υπολογισμών ενός βίου ολόκληρου, που θα το παραλάβει μαζί του εις τους ουρανοί, για να το θέσει μυστικά, προσεκτικά στην κορυφή οροσειράς λαμπρού αστερισμού, προσθέτοντας στο άπειρον ένα μυστήριο ακόμη, αιωνίως”. Βλ. και Ν. Ματσούκας, *Νεοελληνικός πολιτισμός και διάνοηση*, εκδόσεις Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 87: “...πράγματα που τα μέλη της Εκκλησίας τα ζουν σε μια διαχρονία και συγχρονία: μουσική, ποίηση, ζωγραφική, αρχιτεκτονική, χορός, τραγούδι, κτίσματα, ήθος άσκηση, φιλία, αγάπη κτλ., θησαυρισμένα και υπομνηματισμένα εξάλλου σε απaráμιλλου κάλλους φιλόκαλα μνημεία, τα οποία διαρκώς θαυμάζει ο κόσμος”.

13. Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών τών Αγίων Διονυσίου καί Γρηγορίου*, PG 91, 1073BC.

14. Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών τών Αγίων Διονυσίου καί Γρηγορίου*, PG 91, 1312B: “κατά τήν μίαν καί άπλην καί άπροσδιόριστον, τής έκ του μή όντος παραγωγής καί άδιάφορον έννοϊαν, καθ’ ήν ένα καί τόν αυτόν πάσα ή κτίσις επιδέξασθαι δύναται λόγον παντελώς άδιάκριτον...”.

15. Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών τών Αγίων Διονυσίου καί Γρηγορίου*, PG 91, 1088C: “Ίνα όπερ έστι Θεός ψυχή, τούτο ψυχή σώματι γένηται καί εις άποδειχθή τών όλων Δημιουργός αναλόγως διά τής άνθρωπότητος πάσιν έπιβατεύων τοίς ούσι, καί έν έλθη τά πολλά άλλήλων κατά τήν φύσιν διεστηκότα περί τήν μίαν του άνθρώπου φύσιν άλλήλοις συννεύοντα, καί γένηται τά πάντα έν πάσιν αυτός ό Θεός, πάντα περιλαβών καί ένυποστήσας έαυτῶ διά του μηδέν έτι τών όντων άφετον κεκτησθαι τήν κίνησην, καί τής αυτού άμοιρον παρουσίας, καθ’ ήν καί θεοί καί τέκνα καί σώμα καί μέλη καί μοίρα Θεού καί τά τοιαύτα έσμέν καί λεγόμεθα τή προς τό τέλος άναφορά του θείου σκοπού”.

16. Ι. Πόποβιτς, *Άνθρωπος και θεάνθρωπος*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1987, σ. 180: “Ακόμη και όταν φαίνεται να ενεργή εν μέλος της Εκκλησίας μόνον δια τον εαυτόν του (π.χ. η άσκησης ενός ερημίτου), ενεργεί στην πραγματικότητα δια την ολότητα”.

17. Χ. Δρακόπουλος, “Η αντίληψη περί των γενών και των δυνάμεων της ψυχής κατά την ελληνική φιλοσοφία κατά τον Μάξιμο τον Όμολογητή”, *Φιλοσοφία και ορθοδοξία*, εκδόσεις Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού και Κ. Β., Αθήνα 1994, σ. 78: “Η επιζητούμενη αποκατάσταση συντελείται με τη δυναμική αναζήτηση όχι μιας αντι-κειμενικής αλήθειας, αντιληπτής με δια-

Σε αυτόν τον τόπο ορίζεται και η ελευθερία του ανθρώπου¹⁹ μαρτυρώντας τον μετεωρισμό της σχέσης²⁰. Αυτός ο μετεωρισμός συντείνει στην υπαρξιακή ασυνέχεια προς την πατρίδα του Λόγου, καθιστώντας την ύπαρξη “εκτεθειμένη”²¹ και αποφαιτική, εντάσσοντας το υπαρξιακό “ξυνόν” στον οίκο μιας “κενωτικής παραδοξότητας”²². Πρόκειται για τον τόπο της καρδιάς που σκευάζει την εμπειρία του πλήρους Είναι. Σε αυτόν το τόπο ανακαλύπτεται η εν Χριστώ ενότητα που φωτίζει²³ τη “χώρα” της εσχατολογικής ιστορικότητας²⁴ του όντος. Εκεί

νοητικές και λογικές διαδικασίες, αλλά μιας αλήθειας που πραγματοποιείται ως σχέση και ένωση με τον Θεό και στον συνάνθρωπο”.

18. Ν. Ματσούκας, *Νεοελληνικός πολιτισμός και διανόηση*, ό.π., σ. 95: “Ακόμη και όταν οι Χριστιανοί ζουν με έντονο τρόπο τούτη την εσχατολογική πορεία, με αναμονή της παρουσίας του Χριστού εδώ και τώρα, hic et nunc...και πάλι δεν απομακρύνονται από τα ιστορικά πράγματα και γεγονότα”. Βλ. και Θ. Παπαθανασίου, “Διδάσκοντας γύπτους και τσελέπηδες περί περιτομής και αβατάρα. «Ιθαγένεια» και «Ερώτημα περί της Αληθείας» σε συνθήκες πολυπολιτισμικότητας”, *Σύναξη* 98(2006), σ. 39: “Πρόκειται για μια νηφάλια σχέση ιστορίας και εσχατολογίας, όπως θα λέγαμε στη σημερινή θεολογική γλώσσα, μια σχέση στην οποία η ιστορία δεν εξατμίζεται στις αγκάλες ενός υπερεσχατολογισμού, υπόκειται όμως στα κριτήρια των εσχάτων και δεν απολυτοποιείται εμφανιζόμενη τάχα ως μέγεθος αιώνιο”. Βλ. και R. Bultmann, *Ιστορία και εσχατολογία. Η αιωνιότητα ως παρόν*, εισαγωγή: Π. Καλαιτζίδης, μτφρ. Α. Κοσματόπουλος, επιστημονική θεώρηση – επιμέλεια Δ. Αρκάδας - Γ. Βλαντής, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2008, σ. 220: “μπορούμε να πούμε: το νόημα της ιστορίας βρίσκεται στο εκάστοτε παρόν, και όταν το παρόν εκλαμβάνεται από τη χριστιανική πίστη ως εσχατολογικό παρόν, τότε το νόημα της ιστορίας πραγματώνεται”.

19. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, PG 59, 477A. Βλ. και Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 101CD.

20. Χ. Σταμούλης, *Το κάλλος το ἄγιον*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2004, σ. 325: “Ανθρωποι, δηλαδή, σαν τον ἅγιο Συμεών τον Νέο Θεολόγο, τον ἅγιο Ρωμανὸ τον Μελωδὸ, ἀλλὰ και νεότεροι ὅπως ο γέρον Πορφύριος και ο γέρον Σωφρόνιος, που ἄφησαν την ψυχή τους να γίνει παιχνιδι τ' ανέμου προκειμένου να δει τη δόξα του πραγματικού, ἄνθρωποι που δε φοβήθηκαν να εγκαταλείψουν την ασφάλειά τους και να αναμετρηθῶν γυμνοὶ με τον καιρό”.

21. Γέροντας Πορφύριος, *Βίος και Λόγοι*, ό.π., σ. 205: “ὅποιος ζει το Χριστό, γίνεται ἓνα μαζί Του, με την Εκκλησία Του. Ζει μια τρέλα! Η ζωή αυτή είναι διαφορετική απ' τη ζωή των ἄλλων ανθρώπων. Είναι χαρά, είναι φως, είναι αγαλλίαση. Είναι ἀνάταση. Αυτή είναι η ζωή της Εκκλησίας, η ζωή του Ευαγγελίου, η Βασιλεία του Θεού”.

22. Γέροντας Σωφρόνιος, *Ο ἅγιος Σιλουανὸς ο Αθωνίτης*, εκδόσεις Ἱερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ 1985, σ. 308: “Ο χριστιανὸς απομακρύνεται του κόσμου. Μερικῶν “εγωιστικῶς” περὶ της σωτηρίας του, εγκαταλείπει το παν ως ἄχρηστον “μισεῖ” πατέρα, μητέρα, τέκνα, αρνείται πάντα σαρκικὸν δεσμόν, εκζητῶν τον Θεόν “μισεῖ” τον κόσμον και ὅλος εγκλείεται εν τῷ βάθει της καρδιάς του. Και όταν ὄντως εισέλθη εκεί, ἵνα ποιήση πόλεμον μετὰ του σατανά, ὅπως καθάρη την καρδίαν του ἀπὸ παντός αμαρτωλοῦ πάθους, τότε εντὸς της ἴδιας του καρδιάς συναντᾶται μετὰ του Θεοῦ, και εν τῷ Θεῷ ἄρχεται να βλέπη εαυτὸν συνδεδεμένον ἀρρήκτως μεθ' ὅλου του κοσμικοῦ είναι και οὐδέν πλέον υπάρχει δι' αὐτὸν ξένον ἢ ἀλλότριον. Αποτασσόμενος εν ἀρχῇ τον κόσμον επανευρίσκει αὐτὸν δια του Χριστοῦ εντὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ἤδη δι' εντελῶς ἄλλου τρόπου, και συνδέεται μετ' αὐτοῦ τῷ “συνδέσμῳ της ἀγάπης” δι' ὅλην την αιωνιότητα”. Βλ. και Χρ. Σταμούλης, *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, ό.π., σ. 138.

23. Συμεών ὁ Θεολόγος, *Κατηχήσεις*, I, eds. J. Paramelle, B. Krivochéine, σειρά Sources Chrétiennes 96, εκδόσεις Les Éditions Du Cerf, Παρίσι 1963, σ. 360: “Νῦν μὲν γὰρ ἐκουσίως καὶ αὐτοπροαιρέτως διὰ μετανοίας εἰσερχόμενοι πρὸς τὸ φῶς, ἐλεγχόμεθα μὲν καὶ κρινόμεθα, ἀλλὰ μυστικῶς τοῦτο καὶ ἀποκεκρυμμένως ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ ταμείῳ τῶν ψυχῶν ἡμῶν πρὸς καθαρισμὸν καὶ ἄφεσιν τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν”.

24. Συμεών ὁ Θεολόγος, *Ἕμνοι*, III, eds. J. Koder, J. Paramelle, L. Neyrand, σειρά Sources Chrétiennes 196, εκδόσεις Les Éditions Du Cerf, Παρίσι 1973, σ. 243: “οὐδεὶς γὰρ ἄλλος ἑαυτὸν τῶν ἐκεῖ καθηζομένων πρὸ τοῦ λάμψαι φῶς τὸ θεῖον ἑαυτὸν ἐπιγνώσκει”. Βλ. και Ν. Νησιώτης, *Απὸ την ὑπαρξη στη συνύπαρξη. Κοινωνία, τεχνολογία, θρησκεία*, εκδόσεις Μαῖστρος, Αθήνα 2004, σ. 71: “Ἐτσι, ο χριστιανισμὸς ζητᾶ ἀπὸ ἐκείνους που κοιτάζουν το ιστορικὸ παρελθόν να το βλέπουν ως ἓνα καθρέ-

αληθεύει η οντολογία της ελευθερίας, η οποία και ολοκληρώνεται στην “ανατολή” του Θεού²⁵. Εκεί χωρούν οι πάντες και τα πάντα²⁶, εκεί, εν τέλει, γίνεται ο όλος²⁷ άνθρωπος κατά χάριν Θεός και κοινωνεί με τον Θεό²⁸.

2. Η έννοια του εαυτού στο σχολικό εγχειρίδιο της στ' Δημοτικού

2.1 Ψυχολογικές θεωρήσεις του εαυτού στην προεφηβεία

Η διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού στην προεφηβεία²⁹ καθορίζεται από βιολογικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που ο καθένας συμβάλλει με διαφορετικό τρόπο στη συγκεκριμένη διαδικασία. Οι στόχοι και τα σχέδια των προέφηβων, ο ορισμός και η πλαισίωση των σχέσεών τους, οι ηθικές αξίες τους αναδιαμορφώνονται και εμπλουτίζονται από τα ξεχωριστά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εαυτού τους. Το σχολείο και οι φορείς του προσθέτουν τη δική τους συμβολή στην ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους.

Η συγκρότηση της αυτοεικόνας είναι μια διαδικασία ιδιαίτερης σημασίας και κατέχει σημαντική θέση στην ψυχολογική έρευνα. Η έννοια του εαυτού συνδέεται τα τελευταία χρόνια στο χώρο της ψυχολογίας με την έννοια της αυτοαντίληψης, δηλαδή την εικόνα που σχηματίζει το άτομο για τον εαυτό του μέσα από ένα σύνολο ιδεών³⁰, καθώς και με την αυτοεκτίμηση, που περιλαμβάνει την προσωπική αξιολόγηση επιτυχιών ή αποτυχιών³¹. Σε αρκετούς ερευνητές ο όρος αυτοαντίληψη και αυτοεκτίμηση είναι ταυτόσημοι³², ενώ κάποιοι άλλοι έχουν οδηγηθεί βάσει ερευνών στη διαφοροποίησή τους³³.

φτη στον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να μετρηθεί και να μετρήσει το ρόλο του στην πράξη της ερμηνείας στη ζωή του αυτού του παρελθόντος εδώ και τώρα”.

25. Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου*, PG 91, 1156B: “Ὡς γάρ τῷ αἰσθητῷ ἡλίῳ ἀνατέλονται πάντα καθαρώς συνεκφαίνονται τὰ σώματα, οὕτω καί ὁ Θεός, ὁ νοητός τῆς δικαιοσύνης ἡλίου, ἀνατέλλων τῷ νῶ, καθὼς χωρεῖσθαι ὑπὸ τῆς κτίσεως οἶδεν αὐτός, πάντων ἑαυτῷ νοητῶν τε καί αἰσθητῶν τούς ἀληθεῖς βούλεται συνεκφανίζεσθαι λόγους. Καί δηλοῖ τοῦτο τῆς ἐπί τοῦ ὅρους μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου ἢ λαμπρὰ τῶν ἐσθημάτων τῷ φωτί τοῦ προσώπου αὐτοῦ γενομένη συνένδειξις τῷ Θεῷ τῆν τῶν μετ’ αὐτόν, ὡς οἶμαι, καί περὶ αὐτόν συνάζοντα γνῶσιν”.

26. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὀμιλίας εἰς τὴν Γένεσιν*, Γ', PG 53, 36: “Τοιοῦτον τοίνυν ἔχοντες Δεσπότην. οὕτω φιλόφρονον, οὕτως ἀγαθόν, οὕτως ἡμερον, καί τῆς οἰκείας σωτηρίας φροντίζωμεν, καί τῶν ἀδελφῶν τῶν ἡμετέρων. Τοῦτο γάρ ἡμῖν καί σωτηρίας ὑπόθεσις γενήσεται, ὅταν μὴ ὑπὲρ ἑαυτῶν μόνον σπουδάζωμεν, ἀλλ’ ὅταν καί τόν πλησίον ὠφελῶμεν, καί πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ὁδὸν χειραγωγῶμεν”.

27. Μάξιμος Όμολογητής, *Περί διαφόρων άποριών των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου*, PG 91, 1088C: “ὁλος μὲν ἄνθρωπος μένων κατὰ ψυχὴν καί σῶμα διὰ τὴν φύσιν, καί ὅλος γινόμενος Θεός κατὰ ψυχὴν καί σῶμα...”.

28. Γρηγόριος Παλαμάς, *Ἀντιρρητικός*, Στ', *Συγγράμματα* 5, 13, εκδόσεις Α. Κοντογιάννης- Β. Φανουργάκης, επιμέλεια Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, 12, 38.

29. Ως προεφηβεία ορίζεται «η πρώτη φάση της ήβης κατά την οποία ορισμένα γνωρίσματα της ήβης έχουν αρχίσει να αναπτύσσονται», βλ. Ι. Παρασκευόπουλος, *Εξελικτική ψυχολογία*, τμ. 4, χ.ε., Αθήνα χ.χ., σ. 12.

30. Αγ. Λεονταρή, *Αυτοαντίληψη*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σσ. 21- 30.

31. Αν. Κωσταρίδου - Ευκλείδη, *Μεταγνωστικές διεργασίες και αυτο-ρύθμιση*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 271.

32. Μ. Boekaerts, “Subjective competence, appraisals and self-assessments”, *Learning and Instruction* 1(1991), σσ. 11-17.

33. Πρβλ. Α. Leondari & V. Gialamas (2000). Relation between self- esteem, perceived control possible selves, and academic achievement in adolescents, *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 267-277. Βλ. και Ε. Μακρή-

Οι θεωρίες για τον τρόπο συγκρότησης της αυτοεικόνας ποικίλλουν, γιατί η καθεμιά οριοθετεί διαφορετικά την έννοιά της. Ο James (1890), από τους πρώτους ψυχολόγους που ασχολήθηκαν με το θέμα, κάνει λόγο για τον κοινωνικό εαυτό που συγκροτείται από τρία βασικά συστατικά: τον υλικό εαυτό, τον κοινωνικό εαυτό, τον πνευματικό εαυτό³⁴. Για τον ερευνητή ο εαυτός είναι πολυδιάστατος. Η αυτοεκτίμηση προέρχεται από τις αξιώσεις του ατόμου προς τον εαυτό του³⁵. Οι θέσεις του έθεσαν τη βάση για την ανάπτυξη της θεωρίας της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Στο χώρο αυτό ο Cooley (1902) χρησιμοποιεί τον όρο «καθρεφτιζόμενος εαυτός»³⁶ και υποστηρίζει ότι το άτομο διαμορφώνει την εικόνα για τον εαυτό του μέσα από τον κοινωνικό περίγυρο και τους σημαντικούς άλλους. Με την εξέλιξη των θεωριών υποστηρίχθηκε από τον Goffman (1959) η αλληλεπίδραση του ατόμου με τους σημαντικούς άλλους³⁷ απέναντι στους οποίους εκφράζει την άποψή του για τις κρίσεις και τις αξιώσεις τους με αποτέλεσμα ο εαυτός να προκύπτει μέσα από αλληλεπιδράσεις, ατομικές και κοινωνικές. Σύμφωνα με το Mead (1934) η συμπεριφορά του ατόμου είναι η δράση μέσα από σύμβολα που με τη χρήση της γλώσσας το άτομο μπορεί να λαμβάνει τη θέση των πραγματικών ή φανταστικών άλλων. Εισάγεται, λοιπόν, ο όρος «γενικευμένος άλλος» (generalized other) με την έννοια ότι υπάρχουν περισσότεροι από ένας εαυτοί και ο καθένας έρχεται στο προσκήνιο ανάλογα με την κοινωνική περίσταση³⁸.

Ο Freud, στο χώρο της ψυχανάλυσης, χρησιμοποιεί τον όρο Εγώ, ως ένα από τα δομικά στοιχεία της θεωρίας του για τη συγκρότηση της προσωπικότητας, το οποίο αναλαμβάνει διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο Εκείνο και στο Υπερεγώ³⁹. Επιπλέον εισήγαγε, τους όρους «ρεαλιστικό Εγώ» και «ναρκισσιστικό Εγώ», χωρίς όμως να αποσαφηνίσει τη συμβολή του καθενός⁴⁰. Οι νεοφροϋδιστές πρόσθεσαν και κοινωνικά δεδομένα για τη συγκρότηση της εικόνας του εαυτού. Η Horney (1950) υποστηρίζει ότι ενισχύεται ή αποδυναμώνεται η εικόνα του εαυτού μέσα από την επίδραση των διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίες δημιουργούν και διαμορφώνουν ανάλογα συναισθήματα για τον εαυτό⁴¹. Επίσης εισάγει την έννοια του «βασικού άγχους», σύμφωνα με την οποία το παιδί προσπαθεί να το εξουδετερώσει αναπτύσσοντας αμυντικούς μηχανισμούς που προασπίζουν τον

Μπότσαρη, Η σπουδαιότητα των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης ως παράγοντας διαφοροποίησης της συνάφειας τους με την αυτοεκτίμηση, *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 223- 239. Σύγκρινε Alves M. Martins & F. Peixoto, "Self- esteem, social identity and school achievement in adolescence", *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 278-289.

34. W. James, *Principles of Psychology*, I, εκδόσεις Henry Holt & Co., Νέα Υόρκη 1890, σσ. 291-292.

35. Ch. Murk, *Self-esteem: Research, Theory and Practice*, εκδόσεις Free Association Books, Λονδίνο 1999, σσ. 116-117.

36. Αγ. Λεονταρή, *Αυτοαντίληψη*, ό.π., σ. 32 και H. Cooley, *Human Nature and Social Order*, εκδόσεις Scribner's, Νέα Υόρκη 1902, σσ. 48-51.

37. E. Goffman, *The presentation of self in everyday life*, εκδόσεις Doubleday Anchor, Νέα Υόρκη 1959, σ. 87.

38. H. G. Mead u.o., *Mind self and society from standpoint of a social behaviorist*, εκδόσεις University of Chicago Press, Σικάγο 1962, σσ. 200-208.

39. N. Μάνος, *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*, εκδόσεις University Press, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 34-37.

40. E. Grosz, *Jacques Lacan: A feminist introduction*, εκδόσεις Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 61-62.

41. K. Horney, *Our inner conflicts*, εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1945, σ. 41. Πρβλ. και K. Horney, *Neurosis and human growth*, εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1950, σσ. 36-39.

εαυτό. Τέλος κατά το Sullivan (1964) οι «σημαντικοί άλλοι», δηλαδή τα πρόσωπα με τα οποία συναναστρέφεται το παιδί, επιδρούν στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού του⁴².

Οι κοινωνικοί παράγοντες κατά τον Erikson (1968) στην ψυχοκοινωνική θεωρία του καθορίζουν τη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού. Στη διάρκεια των οκτώ εξελικτικών σταδίων της ζωής του ανθρώπου διαμορφώνονται διαφορετικές αντιλήψεις για τον εαυτό, επιλύονται συγκρούσεις και ορίζεται η ταυτότητα του ατόμου⁴³. Ο Adler (1963) σύμφωνα με τη θεωρία του υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός περίγυρος δημιουργεί συναισθήματα στο άτομο και ιδιαίτερα εκείνα της κατωτερότητας, τα οποία στη συνέχεια συγκροτούν τη θετική ή αρνητική αυτοεικόνα και αυτοεκτίμησή του⁴⁴. Ο «δημιουργικός εαυτός» είναι η πρώτη αιτία συμπεριφοράς⁴⁵.

Στη συνέχεια ο Jung (1939) υποστηρίζει ότι ο «εαυτός» είναι αρχέτυπο⁴⁶ που παρακινεί τη συμπεριφορά προς ορισμένες κατευθύνσεις και στοχεύει στην ενότητα της ψυχικής ζωής. Διακρίνει τέσσερις ψυχικές λειτουργίες: τη συναίσθηση, την αίσθηση, τη σκέψη και την ενόραση. Η σκέψη κατανοεί τον εαυτό και ακολούθως επισημαίνεται η αλληλεπίδραση μεταξύ τους⁴⁷. Κατά τον ερευνητή η ανάπτυξη του εαυτού δεν ολοκληρώνεται πριν από τη μέση ηλικία.

Ο Winnicott (1965) ασχολήθηκε κυρίως στις μελέτες του με τη σχέση βρέφους και μητέρας, που είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση του εαυτού. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το εγώ αναπτύσσεται σε τρία στάδια: την ολοκλήρωση (integration), την απόκτηση προσωπικότητας (personalization) και τη διαμόρφωση αντικειμενοτρόπων σχέσεων (object relating)⁴⁸. Διακρίνει τον «αληθινό και τον ψεύτικο εαυτό»⁴⁹.

Κατά τον Kohut (1977) ο εαυτός υπόκειται σε μια χωροχρονική ενότητα και οργανώνεται από την ανθρώπινη εμπειρία. Δύο στάδια ορίζουν την ανάπτυξη του Εγώ: α) το στάδιο του αποσπασματικού εαυτού και β) ο αρχαϊκός, πυρηνικός, διπολικός εαυτός. Στο έργο του γίνεται αναφορά και στον ώριμο εαυτό, σύμφωνα με τον οποίο το άτομο δομεί συνολικά τις ιδιότητες και τα γνωρίσματά του⁵⁰.

Στη φαινομενολογική θεωρία οι εμπειρίες του ατόμου και η αξιολόγησή τους βρίσκονται στο επίκεντρο. Το άτομο προσπαθεί να διατηρεί μια θετική εικόνα για τον εαυτό του και ουσιαστικά διαμορφώνει και ρυθμίζει το ίδιο την εικόνα του⁵¹. Ο Rogers (1951), από τους κυριότερους εκπροσώπους της φαινομενολογικής θεωρίας, υποστηρίζει την αυτοπραγμάτωση ως πρωταρχικό σκοπό του ατόμου.

---

42. H. S. Sullivan, *The fusion of psychiatry and social sciences*, εκδόσεις Northon, Νέα Υόρκη 1964, σ. 217.

43. H. E. Erikson, *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*, μτφ. Κ. Κουτρομπάκη, (σειρά Ψυχανάλυση και Κοινωνία- 4), εκδόσεις Κατσανιώτη, Αθήνα 1975, σσ. 259-283.

44. A. Adler, *The practice and theory of individual psychotherapy*, εκδόσεις Littlefield Adams, Νέο Τζέρσεϊ 1963, σσ. 52-57.

45. A. Adler, *The practice and theory of individual psychotherapy*, ό.π., σσ. 58-59.

46. G. C. Jung, *The intergration of the personality*, εκδόσεις Farrar & Rinehart, Νέα Υόρκη 1939, σσ. 19-25.

47. G. C. Jung, *The intergration of the personality*, ό.π., σσ. 132-133.

48. D. Winnicott, *The maturational process and the facilitating environment*, εκδόσεις International Universities Press, Νέα Υόρκη 1965, σσ. 26-28.

49. D. Winnicott, *The maturational process and the facilitating environment*, ό.π., σσ. 26-28.

50. H. Kohut, *The Restoration of the self*, εκδόσεις International Universities Press, Νέα Υόρκη 1977, σ. 66.

51. Αγ. Λεονταρή, *Αυτοαντίληψη*, ό.π., σ. 49.

Η διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού επηρεάζεται από το κοινωνικό περιβάλλον και τη θετική αποδοχή. Η διαδικασία αυτή ξεκινά από την παιδική ηλικία⁵² και σ' αυτή τη χρονική περίοδο η έννοια του εαυτού είναι ευρύτερη από την έννοια της αυτοαντίληψης⁵³.

Στη θεωρία των προσωπικών δομών του Kelly (1955) περιορίζεται η συμβολή των συναισθημάτων. Το άτομο με τη λογική δημιουργεί νοητικά σχήματα- κατασκευές⁵⁴, διπολικές προσωπικές δομές με αξιολογικό χαρακτήρα που διαφοροποιούν το άτομο από τους άλλους⁵⁵. Διαπιστώθηκε μάλιστα ότι καθώς το άτομο αναπτύσσεται, τα νοητικά σχήματα- κατασκευές, γίνονται σύνθετα και ποιοτικά⁵⁶.

Οι θεωρίες του Epstein, Markus και Nurius κυριαρχούν στο χώρο των γνωστικών προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την «αρχή της ενότητας» ο Epstein (1973) υποστηρίζει ότι το άτομο δημιουργεί μια αυτοθεωρία με γεγονότα που έχουν σχέση με τον εαυτό του. Η συμπεριφορά του είναι αποτέλεσμα της προσωπικής ερμηνείας και αξιολόγησης του κόσμου. Τα συναισθήματα παίζουν σημαντικό ρόλο στη θεωρία του⁵⁷. Στόχος αποτελεί η βίωση ικανοποίησης και ευχάριστων συναισθημάτων⁵⁸. Οι Markus και Nurius εισάγουν την έννοια «αυτοσχήματα» (self-schema), δηλαδή ένα σύστημα συναισθηματικών και γνωστικών δομών που συγκροτεί την αυτοαντίληψη, δημιουργείται από τις εμπειρίες του ατόμου και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο επεξεργάζεται τις πληροφορίες⁵⁹. Κεντρική έννοια στη θεωρία τους είναι οι «πιθανοί εαυτοί», δηλαδή αναπαραστάσεις του εαυτού στο παρελθόν και στο μέλλον⁶⁰. Το κάθε άτομο απαρτίζεται από «πολλούς εαυτούς» (καλός, κακός εαυτός) αλλά και από πιθανούς εαυτούς- ρόλους. Κάθε φορά υπερισχύει μία αυτοεικόνα η λεγόμενη κατά τους ερευνητές «εργαζόμενη αυτοαντίληψη (working self- concept)⁶¹.

Εμπειρικές έρευνες έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς με την ανάπτυξη της εικόνας του εαυτού στην παιδική και εφηβική ηλικία. Πολλοί ερευνητές συνδέουν τις αλλαγές κατά τη σωματική, ψυχολογική, γνωστική, συναισθηματική και κοι-

---

52. C. Rogers, *Client centered therapy*, εκδόσεις Houghton Mifflin, Βοστώνη 1951, σσ. 135-139.

53. C. Rogers, "A theory of theory, personality and interpersonal relationships as development in the client-centered frame work", *Psychology: A study of a science*, ed. S. Koch, εκδόσεις Mc Graw-Hill., Νέα Υόρκη 1959, σ. 201.

54. L. Pervin - OI. John, *Θεωρίες προσωπικότητας. Έρευνα και εφαρμογές*, μτφ. Αρ. Αλεξανδροπούλου - Ευγ. Δασκαλοπούλου, εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2001, σ. 461.

55. A. G. Kelly, *The psychology of personal constructs*, εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1955, σσ. 102-103.

56. R. Adams - Webber, "Assimilation and contrast in personal judgment: The dichotomy corollary", *The construing person*, eds. J. C. Mancuso & R. Adams - Webber, εκδόσεις Praeger, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 100-103.

57. S. Epstein, "A research paradigm for the study of personality and emotions", *Personality: Current theory and research*, ed. M. Page, εκδόσεις University of Nebraska Press, Λίνκολν 1983, σσ. 123- 124.

58. R. M. Gunnar- Al. L. Sroufe, "Self processes and development", *Minnesota Symposium on Child Psychology*, (23rd : 1988 : University of Minnesota), εκδόσεις L. Erlbaum Associates, Νέο Τζέρσεϋ 1991, σ.

44. Βλ. και H. M. Kernis, *Efficacy, agency, and self-esteem*, εκδόσεις Plenum Press, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 52-55. Πρβλ. S. Epstein, "The self concept revisited: or a theory of a theory", *American Psychologist* May (1973), σσ. 406-416.

59. H. Markus, S. Cross, "The interpersonal self", *Handbook of Personality: Theory and research*, ed. L. Pervin, εκδόσεις Guilford Press, Νέα Υόρκη 1990, σσ. 576-608.

60. H. Markus, A. Ruvalo, *Possible selves: Personalized representations of goals. Goal concepts in personality and social psychology*, ed. L. Pervin, εκδόσεις Erlbaum, Νέο Τζέρσεϋ 1989, σσ. 211-212.

61. H. Markus, P. Nurius, "Possible selves", *American Psychologist* 41(1986), σσ. 954-969.

νωνική ανάπτυξη με την αντίστοιχη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού. Κάποιοι ερευνητές αναφέρουν ότι κατά την προεφηβεία η αυτοαντίληψη παρουσιάζει μεγάλη αστάθεια⁶² και ουσιαστικές αλλαγές, σταθεροποιείται όμως σταδιακά προχωρώντας προς την εφηβεία. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι η διαμόρφωση της εικόνας στην προεφηβεία και εφηβεία παρουσιάζει ελάχιστες αναπτυξιακές αλλαγές⁶³, ακανόνιστες και συγκεχυμένες⁶⁴.

Από τη σύντομη ανασκόπηση των ψυχολογικών θεωριών για την ανάπτυξη της εικόνας του εαυτού διαπιστώνεται ότι απαιτείται περισσότερη έρευνα στο χώρο, ώστε να αναδειχθούν πτυχές άγνωστες μέχρι τώρα. Ειδικά η συστηματική έρευνα στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης στην προεφηβεία και εφηβεία θα βοηθήσει τους φορείς που συνεργάζονται με τα παιδιά αυτής της ηλικίας σε καλύτερους και πιο πετυχημένους παιδαγωγικούς χειρισμούς.

2.2 Η ενίσχυση της αυτοαντίληψης του προέφηβου μέσα από το Μάθημα Θρησκευτικών της στ' τάξης Δημοτικού

Το ΜΘ προσφέρει στο μαθητή της στ' τάξης Δημοτικού τη δυνατότητα να χτίσει μια εικόνα για τον εαυτό του στηριζόμενη στην ορθόδοξη παράδοση, στο λόγο του Χριστού χωρίς όμως να παραβλέπει την κοινωνική πραγματικότητα και τα δρώμενα των αλλαγών στη σύγχρονη κοινωνία. Ο προέφηβος εντοπίζει στο σχολικό εγχειρίδιο τον εαυτό του, αλλά ανακαλύπτει και ένα νέο εν Χριστώ τον οποίο καλείται να υιοθετήσει και να προσφέρει προς τον Θεό και τον πλησίον του.

Η γνωριμία και ανακάλυψη του εαυτού για τον προέφηβο ξεκινά στο ΜΘ ανατρεπτικά με την πρόσκληση του Χριστού να συναντηθεί μαζί Του και να συμμετέχει στη ζωή και στα μυστήρια της Εκκλησίας. Μια τέτοια προσφορά γίνεται δύσκολα αποδεκτή από τον προέφηβο χωρίς επεξεργασία και σκέψη. Για το λόγο αυτό το σχολικό εγχειρίδιο επιχειρεί, κυρίως με τη χρήση βιωματικών προσεγγίσεων⁶⁵, να βοηθήσει τον προέφηβο να ανακαλύψει τον εαυτό και την ταυτότητά του στη σύγχρονη κοινωνία.

Η παρουσία του μαθητή λειτουργεί δυναμικά και ενισχύεται από τις πρώτες ενότητες του σχολικού εγχειριδίου. Ο προέφηβος εντάσσεται στην ομάδα των

---

62. M. Rosenberg, *Conceiving the self*, εκδόσεις Robert E. Krieger Publisher Company, Φλόριντα 1986, σ. 66.

63. A. Wigfield, M. Karpathian, "Who am I and what can I do? Children's self-concepts and motivation in achievement situations", *Educational Psychologist*, 26(1991), σσ. 233-261. Πρβλ. A. Wigfield, S. J. Eccles, "Children's competence beliefs, achievement values and general self-esteem: Change across elementary and middle school", *Journal of early adolescence* 14(1994), σσ. 107-138.

64. C. R. Wylie, *The self-concept: A review of methodological consideration and measuring instruments*, εκδόσεις University of Nebraska Press, Λίνκολν 1974, σ. 86. Βλ. και Ε. Συγκολλήτου, Δ. Σακκά, Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, "Εικόνα του εαυτού και φύλο κατά την εφηβική ηλικία", *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή*, επιμέλεια έκδοσης Β. Δεληγιάννη - Κουϊμτζή, Δ. Σακκά, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 114.

65. Περισσότερα για τη βιωματική - επικοινωνιακή διδασκαλία στο σχολείο βλ. Κ. Χρυσάφιδης, *Βιωματική - επικοινωνιακή διδασκαλία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, σσ. 105εξ.

συνομήλικών του, ενεργεί ομαδικά⁶⁶, «όλοι μαζί»⁶⁷- στην αναζήτηση πληροφοριών. Η ανακάλυψη και η αναζήτηση νέων δεδομένων προκαλεί μεγάλο ενδιαφέρον στα παιδιά της ηλικίας αυτής⁶⁸ και πολύ έξυπνα έχει τοποθετηθεί από τους συγγραφείς στην αρχή του σχολικού εγχειριδίου. Η ένταξη του προέφηβου στην ομάδα και μάλιστα ανάμεσα στους φίλους του βοηθά στην ανάπτυξη του αισθήματος της αποδοχής και της οικειότητας, οικοδομεί την αυτοαντίληψή του και ενισχύει την κοινωνικοποίησή του⁶⁹.

Ο προέφηβος αρχίζει να αμφισβητεί, να αμφιβάλλει⁷⁰ και να αναζητά πίσω από τα γεγονότα την πραγματικότητα. Η ικανότητα της αμφισβήτησης και η επεξεργασία περισσότερων της μιας μεταβλητής σε ένα θέμα οδηγεί το μαθητή σε κρίσεις, συγκρίσεις και αξιολογήσεις⁷¹ που τον βοηθούν στην εμβάθυνση των γεγονότων και στην καλύτερη κατανόησή τους. Αυτό, εξάλλου, διαπιστώνει και ο κάθε μαθητής στην ενότητα δύο που μετά από σκέψεις και αναζητήσεις καταλήγει στην «αλήθεια που αντέχει στο χρόνο»⁷².

Η προσευχή και η συνεχής επικοινωνία με τον Θεό ανοίγει νέους ορίζοντες στα παιδιά. Ο προέφηβος πλησιάζοντας την πράξη της προσευχής, πρώτα βιώνοντάς την ομαδικά ή ατομικά και έπειτα επιχειρώντας να κατανοήσει τη διάστασή της, αναζητά πτυχές του εαυτού του. Η παραβολή του *Τελώνη και του Φαρισαίου*⁷³ προβάλλει την αξία της γνήσιας επικοινωνίας με τον Θεό. Η προσευχή γίνεται με ταπείνωση και ειλικρίνεια. Άρα δύο χαρακτηριστικά που επιδιώκουν οι συγγραφείς να προβάλλουν με το κείμενο είναι η απλότητα και η αληθινή συμπεριφορά. Ο διαμετρικά αντίθετος τρόπος προσέγγισης της προσευχής από τα δύο πρόσωπα της παραβολής ενισχύει τα μηνύματά της και κατ' αυτόν τον τρόπο ο προέφηβος εμβαθύνει ακόμη περισσότερο στην ανασκόπηση του εαυτού του. Με την παραβολή όμως επιτυγχάνονται προεκτάσεις σε έννοιες όπως είναι η κατάκριση, η υποκρισία, η υπερηφάνεια και αλαζονεία, καταστάσεις που ζουν καθημερινά οι προέφηβοι στη ζωή τους ανάμεσα στους συμμαθητές, στους φίλους και στην ευρύτερη κοινωνία. Η σημασία των εννοιών αυτών αποδυναμώνεται, καυτηριάζεται, καταδικάζεται και απορρίπτεται. Η γνήσια και καθαρή προσευχή βοηθά την επικοινωνία ανάμεσα στον άνθρωπο και στον Θεό και κατ' επέκταση στο συνάνθρωπο.

Η συγκρότηση του εαυτού δε σχετίζεται μόνο με το ίδιο το άτομο και τις αποφάσεις που λαμβάνει. Έχει άμεση σχέση και με τον πλησίον του, τη σχέση

---

66. Αλ. Πρακόνιε - Ντ. Μαρτσέλι, *Τα χίλια πρόσωπα της εφηβείας*, μτφ. Σοφία Λεωνίδα, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σσ. 54-56.

67. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, εκδόσεις Ο.Ε.Δ.Β, Αθήνα 2010, σ. 6.

68. St. J. Dacey, *Adolescents today*, εκδόσεις Goodyear Publishing Company, Σάντα Μόνικα 1979, σσ. 107-108. Βλ. και Κ. Μάνος, *Ψυχολογία του εφήβου*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 1999⁵, σ. 78.

69. N. Tucker, *Εφηβεία, Ωριμότητα και Τρίτη Ηλικία*, μτφ. Ευαγγελία Γουλιανή, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 20-22.

70. D. Keating, *Thinking Process in Adolescence. Handbook of Adolescent Psychology*, ed J. Adelson, εκδόσεις John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1980, σσ. 212-213.

71. D. Moshman, *Adolescent Psychological Development*, εκδόσεις Lawrence Erlbaum Associates, Λονδίνο 1999, σσ. 12-17.

72. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σ. 10.

73. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σ. 35.

που οικοδομεί, διαχειρίζεται και προσπαθεί να διατηρήσει. Γνωρίζοντας τη σημασία του πλησίον σχετικά με τη σωτηρία του ανθρώπου και στη διατήρηση της επικοινωνίας με τον Θεό οι συγγραφείς την εντάσσουν στο σχολικό εγχειρίδιο εύστοχα έπειτα από την σημασία της προσευχής⁷⁴. Με την παραβολή του πονηρού δούλου προσεγγίζεται ο πλησίον με αγάπη, συγχώρεση και ειλικρίνεια. Η πράξη της συγχώρησης προσφέρεται άπλετα από τον Θεό και ανάλογη συμπεριφορά αναμένεται από τους ανθρώπους. Η αίτηση και απόδοση συγχώρησης για τον προέφηβο αποτελεί μια πρόκληση. Οι έντονες αντιδικίες μεταξύ των φίλων του ή ακόμη και οι αντιδράσεις που μπορεί να προκαλέσει η επικοινωνία του με τους γονείς είναι μια συνηθισμένη κατάσταση, καθώς οι διαφορές και οι κριτικές τοποθετήσεις σε πρόσωπα του περιβάλλοντός του αυξάνονται.

Η συγχώρηση είναι μια έννοια που δύσκολα ο προέφηβος την αποδέχεται και πολύ περισσότερο την εφαρμόζει. Κατ' επιλογήν σε ορισμένα πολύ οικεία πρόσωπα του και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις αλλάζει συμπεριφορά, διαγράφει γεγονότα που έγιναν και ξεκινά μια σχέση από την αρχή⁷⁵. Η δυνατότητα αυτή προσφέρει νέους ορίζοντες στις σχέσεις του αλλά και τον βοηθά να σκεφτεί, να κρίνει και να αποφασίσει για την πρόοδο μιας σχέσης. Εισερχόμενος ο προέφηβος στη διαδικασία της αξιολόγησης, της αναπλαισίωσης της σχέσης του, στον επαναπροσδιορισμό ουσιαστικά της επικοινωνίας του με το συνάνθρωπό του, η εικόνα του εαυτού του προσαρμόζεται και διαμορφώνεται μέσα από τη συγχώρηση, υιοθετώντας χαρακτηριστικά ευσπλαχνικότητας, κατανόησης και αγάπης⁷⁶.

Η συγχώρηση όμως συνδέεται με την αληθινή αλλαγή στη συμπεριφορά και τη μετάνοια⁷⁷. Ο πιστός οφείλει να συμφιλιωθεί πρώτα με τον αδελφό του και έπειτα να καταθέσει το δώρο του στο θυσιαστήριο. Στην ουσία ρυθμίζεται η σχέση του πιστού με τον Θεό μέσω του συνανθρώπου του. Το κύριο χαρακτηριστικό των ανθρώπων είναι ο εγωισμός⁷⁸ και η καθημερινή συνάντηση με το κακό. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον προέφηβο, ο οποίος εμφανίζεται συχνά γεμάτος εγωισμό και ισχυρογνωμοσύνη⁷⁹, ενώ η περιέργεια για το κακό και το άγνωστο εξάπτει τη φαντασία και την περιέργειά του.

Πέρα όμως από την προσευχή και τη συγχώρηση του συνανθρώπου η συγγραφική ομάδα εισάγει μια άλλη πολύ σημαντική παράμετρο για τις σχέσεις των προεφήβων μεταξύ τους και για τη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού τους. Η χρήση της γλώσσας⁸⁰, ο τρόπος που εκφράζουν τις σκέψεις και τις απόψεις τους οι προέφηβοι ποικίλλει, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που αδυνατούν να

---

74. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σ. 38.

75. Μ. Ράντζου, *Η συγγνώμη και η συγχώρηση στην εφηβική ηλικία και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 331-332.

76. Μ. Ράντζου, *Η συγγνώμη και η συγχώρηση στην εφηβική ηλικία και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, ό.π., σ. 336.

77. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 81-82.

78. Γ. Μαντζαρίδης, *Οδοιπορικό θεολογικής ανθρωπολογίας*, εκδόσεις Ι. Μ. Μονή Βατοπαιδίου, Αγίου Όρους 2005, σ. 241.

79. J. Coleman, L. Hendry, *The nature of adolescence*, εκδόσεις Routledge, Λονδίνο 1990³, σσ. 106-121.

80. Κ. Γούλας Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 42- 43

ελέγξουν τον τρόπο που μιλούν⁸¹, καθώς λόγω της αυστηρότητας της κρίσης τους και της απόλυτης σκέψης τους⁸² προσβάλλουν το συνάνθρωπό τους. Επομένως με την ορθή χρήση της γλώσσας ο άνθρωπος στηρίζει τον πλησίον του.

Ο προέφηβος εκφραζόμενος μέσα από γλωσσικά σχήματα σεβασμού,, αγάπης και εκτίμησης, διαμορφώνει μια εικόνα του εαυτού με διάθεση διακονίας και προσφοράς συναισθηματικής στήριξης προς το συνάνθρωπο. Άρα ο λόγος μπορεί να είναι περισσότερο θεραπευτικός και καθόλου καυστικός ή επικριτικός, όπως συνηθίζουν να συναντούν οι προέφηβοι πολύ συχνά στον κοινωνικό περίγυρό τους.

Η χρήση της γλώσσας συνδέεται και με την αλήθεια⁸³. Ο Χριστός προτρέπει τους πιστούς, ώστε τα λόγια τους να είναι καθαρά⁸⁴. Οι φανταστικές ιστορίες, τα ψέματα και ο όρκος σε ψευδή γεγονότα οδηγούν στον κλονισμό των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Η καθαρότητα λόγου, γλώσσας και σκέψης προτείνονται ως χαρακτηριστικά στην εικόνα του εαυτού για τον προέφηβο. Η ειλικρίνεια καθορίζει την επικοινωνία του με τον πλησίον και μάλιστα με τους φίλους του, στους οποίους αποδίδει ξεχωριστή σημασία. Στις επιλογές του αυτές στηρίζονται τα θεμέλια της ζωής του⁸⁵. Εκείνος βέβαια είναι ελεύθερος να επιλέξει και η ελευθερία της βούλησης καθορίζει το μέγιστο της υπευθυνότητας του καθενός και πολύ περισσότερο του προέφηβου, ο οποίος αισθάνεται ιδιαίτερα ικανοποιημένος, όταν οι ενήλικες αποδίδουν σ' αυτόν υπευθυνότητες⁸⁶.

Πολλά χαρακτηριστικά για την ταυτότητά και την εικόνα του εαυτού τους μπορούν να αντλήσουν οι μαθητές από την *Επί του Όρουσ ομιλία*⁸⁷. Σύμφωνα με τα λόγια του Χριστού μακάριοι χαρακτηρίζονται εκείνοι που είναι ταπεινοί, στεναχωριούνται για την ύπαρξη του κακού, μετανοούν για τα λάθη τους, αλλά και είναι έτοιμοι να αλλάξουν ζωή. Πρωτίστως συμπεριφέρονται ήρεμα στους άλλους, διαχειρίζονται τα προβλήματα με καλοσύνη, μετέχουν στον πόνο και τη δυστυχία των άλλων και έχουν καθαρή καρδιά. Δε ζηλεύουν τους άλλους, είναι ειρηνικοί στην ψυχή τους και μεταφέρουν την ειρήνη και στις διαπροσωπικές σχέσεις τους. Τα λόγια του Χριστού στην *Επί του Όρουσ ομιλία* μπορεί να είναι ανατρεπτικά για τον προέφηβο, όμως προσφέρουν ένα νέο τρόπο σκέψης και προσέγγισης της ζωής. Έχοντας ως άξονα τις προτροπές Του προικίζονται με χαρακτηριστικά και τρόπους συμπεριφοράς που διαφέρουν από τους συνομήλικούς τους. Κάτι τέτοιο όμως θα είναι δύσκολο για τον προέφηβο, αφού συνηθίζει να συντάσσεται χωρίς πολύ σκέψη στις στάσεις και τις συμπεριφορές των φίλων του⁸⁸. Για το λόγο αυτό απαιτείται μεγάλη προσοχή στην ανάλυση και προσέγγι-

---

81. Ι. Κογκούλης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2008⁵, σ. 218.

82. Μ. Chole – Sh. Cole, *Η ανάπτυξη των παιδιών. Εφηβεία*, τμ. Γ', μτφ. Μαρία Σόλμαν, εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σσ. 99 εξ.

83. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 48- 49.

84. *Ματθ.*, 5, 33-37.

85. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 51.

86. Μ. Χουρδάκη, *Οικογενειακή ψυχολογία*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 1992², σσ. 173-190. Βλ. και Η. Κουρτούκας, *Η ψυχολογία του εφήβου*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σσ. 471-477.

87. *Ματθ.*, 5, 23-24.

88. An. Garrod, L. Smulyan, S. Powers, R. Kilkenny, *Adolescent Portraits. Identity, Relationships and Challenges*, εκδόσεις Allyn and Bacon, Βοστώνη 1992, σσ. 202- 212. Βλ. και J. Gottman, *Η συναισθηματική*

ση τόσο των νέων μορφών συμπεριφοράς που προτείνονται από την *Επί του Όρουσ ομιλία* όσο και της συμπεριφοράς των φίλων του καθώς θίγονται πολύ εύκολα, όταν αποδοκιμάζονται οι προσωπικές επιλογές του.

Η έννοια της αδελφοσύνης παίρνει νέες διαστάσεις στο ΜΘ και βέβαια στις αναπαραστάσεις των παιδιών αυτής της ηλικίας. Η ενότητα⁸⁹ προσδιορίζει την αδελφοσύνη με μια παραστατική εικόνα. Η Εκκλησία παρουσιάζεται ως Σώμα του Χριστού, στο οποίο οι άνθρωποι είναι ενωμένοι μαζί Του και μεταξύ τους. Το κάθε μέλος προσεύχεται για το άλλο και συμμετέχει στις χαρές και στις λύπες του άλλου. Η εικόνα αυτή μπορεί να βοηθήσει τον προέφηβο να καταλάβει τόσο τη θέση του στην Εκκλησία όσο και στην κοινωνική ομάδα του. Η παρουσία του είναι πολύτιμη για τον άλλον και ο καθένας χρειάζεται τον πλησίον του σε κάθε στιγμή της ζωής του. Η σημαντικότητα του άλλου στη ζωή του τον κάνει πιο υπεύθυνο επειδή αισθάνεται ότι ανήκει κάπου. Το συναίσθημα αυτό είναι αναγκαίο για την ισορροπημένη ανάπτυξη της εικόνας του εαυτού του αλλά και της ένταξής του στο κοινωνικό περιβάλλον του.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για τη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού και η αναφορά των δυνατοτήτων του ΜΘ στην ενίσχυση της αυτοεικόνας των μαθητών της στ' τάξης Δημοτικού οδηγεί ασφαλώς σε ουσιαστικό προβληματισμό. Διαπιστώνεται εύλογα απ' τους φορείς της αγωγής ότι η σύνθεση και η ενίσχυση της εικόνας του εαυτού αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία. Αποτελείται από πολλές επιμέρους λεπτές πτυχές, άλλοτε εμφανείς και άλλοτε μη αντιληπτές που καθορίζουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας και να επηρεάζουν την κοινωνικοποίηση του προέφηβου.

Μικρό επιλογικό

Στην παρούσα μελέτη “φωτίσαμε” την έννοια του εαυτού στην ορθόδοξη παράδοση, προκειμένου να οριστεί το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς για την παιδαγωγική προβολή του στο σχολικό εγχειρίδιο του ΜΘ της στ' Δημοτικού.

Η αναφορά του εαυτού προβάλλει έναν διάλογο για την υπαρξιακή στοιχειώση του όντος. Η κλήση προς τον άλλο και η ανοικτή διάδευση στο πλήρες Είναι αποτελεί ένα υπαρξιακό ζητούμενο που αναφέρεται στη διαρκή κίνηση του όντος προς τη φανέρωση του Θεού επί τω εαυτώ.

Ο άνθρωπος, αυτό το “συνεκτικώτατον έργαστήριο”, αναφέρεται⁹⁰ στη διαλογική κοινωνία των όντων. Μια κοινωνία που πλουτίζεται εντός της ενωτικής συγγένειας των πάντων και εκδέχεται στο οντολογικό επιστητό της φυσικής ετερότητας⁹¹. Αυτόν τον άνθρωπο εντοπίσαμε στις κειμενικές συνάψεις του σχο-

---

νοημοσύνη των παιδιών, μτφ. Χρύσα Ξενάκη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σσ. 242-243.

89. Κ. Γούλας, Κ. Δεληκωσταντής, Ι. Κομνηνού, *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 72-73

90. Μάξιμος Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 91, 708B: “τήν πρός συνεκτικώτατον λόγον τῶν πολλῶν και διαφόρων λόγων συναγωγήν τε καί ἀναφοράν...”.

91. Μάξιμος Όμολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 91, 685AB: “καθ' ὄν τῆς ἐνοποιοῦ δυνάμεως ὁ λόγος ἐνέσπαρται, μὴ συγχωρῶν τὴν καθ' ὑπόστασιν ἐπὶ τῇ ἐνώσει ταυτότητα τούτων ἀγνοηθῆναι, διὰ τὴν φυσικὴ ἐτερότητα. μὴδ' εἶναι δυνατωτέραν πρός διάστασιν τε καὶ μερισμόν τὴν ἐκάστου τούτων ἑαυτῶ περιγράφουσαν ιδιότητα, τῆς μυστικῶς καθ' ἐνωσιν αὐτοῖς ἐντεθείσης φιλικῆς συγγενείας, ἀποφανθῆναι. καθ' ἣν ὁ καθ' ὅλου καὶ εἷς τρόπος τῆς ἐν ὅλοις ἀφανοῦς καὶ ἀγνώστου πα-

λικού εγχειριδίου της στ' Δημοτικού διαπιστώνοντας την έτερη πρόταση της θεολογικής συνάντησης στις παιδαγωγίες της ψυχής. Αυτόν τον άνθρωπο θέσαμε στον τόπο κοινωνίας με τους μαθητές όντας ομοτρόπεζοί τους. Αυτόν τον άνθρωπο προβάλλαμε, τελικά, στην κοινή πορεία διαλόγου με τις άλλες επιστήμες και τους έτερους τόπους συνάντησης.

Βιβλιογραφία

A) Πηγές

Γρηγόριος Νύσσης, *Άσμα Ασμάτων 15*,
Gregorii Nysseni opera, τ. 6, *In Canticum Canticorum*. Edidit: Langerbeck, Leiden: Brill 1960.

Γρηγόριος Νύσσης, *Περί ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46 (11A-160C).

Γρηγόριος Παλαμάς, *Αντιρρητικός, Συγγράμματα 5, 13*, εκδόσεις Λ. Κοντογιάννη-Β. Φανουργάκη, επιμέλεια Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962.

Ίωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, P.G. 59, (23-482).

Ίωάννης Χρυσόστομος, *Ὅμιλῳι εἰς τὴν Γένεσιν, Γ'*, PG 53 (23-385).

Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί της εν Χριστῷ ζωῆς*,

N. Cabasilas, *La Vie en Christ*, II, Sources Chrétiennes 361, M. Congourdeau, Les Éditions du Cerf, Paris 1990.

Μάξιμος Ὁμολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 91 (651A-718C).

Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περί διαφόρων ἀποριῶν τῶν Ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, (1304D-1308C).

Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, *Κατηχήσεις*,

Symeon le Nouveau Theologien, *Cathecheses*, I, ed. J. Paramelle, B. Krivochéine, σειρά Sources Chrétiennes 96, εκδόσεις Les Éditions Du Cerf, Paris 1963.

Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, *Ὑμνοι*

Symeon le Nouveau Theologien, *Hymnes*, III, ed. J. Koder, J. Paramelle, L. Neyrand, σειρά Sources Chrétiennes 196, εκδόσεις Les Éditions Du Cerf, Paris 1973.

B) Μελέτες

1. Ελληνόγλωσσες

Γέροντας Πορφύριος, *Βίος καὶ Λόγοι*, εκδόσεις Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς, Χανιά 2003.

Γέροντας Σωφρόνιος, *Ο ἅγιος Σιλουανός ὁ Αθωνίτης*, εκδόσεις Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ 1985.

ρουσίας τῆς τῶν ὄντων συνεκτικῆς αἰτίας ποικίλως πᾶσιν ἐνυπάρχει καὶ καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐν ἀλλήλοις τὰ ὅλα συνίστησι ἄφυρτα καὶ ἀδιαίρετα. καὶ ἀλλήλων μᾶλλον ἢ ἑαυτῶν κατὰ τὴν ἐνοπιόν σχέσιν, ὄντα, παρίστησιν”.

Γούλας Κ., Δεληκωσταντής Κ., Κομνηνού Ι., *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*. Στ' Δημοτικού, εκδόσεις Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2010⁵.

Δρακόπουλος Χ., "Η αντίληψη περί των γενών και των δυνάμεων της ψυχής κατά την ελληνική φιλοσοφία κατά τον Μάξιμο τον Ομολογητή", *Φιλοσοφία και ορθοδοξία*, εκδόσεις Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού και Κ. Β., Αθήνα 1994.

Καμπερίδης Λ., *Δός μοι τούτον τόν ξένον*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2006.

Κογκούλης Ι., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2008.

Κουρτούκας Η., *Η ψυχολογία του εφήβου*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

Κωσταρίδου - Ευκλείδη Αν., *Μεταγνωστικές διεργασίες και αυτό-ρύθμιση*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Λεονταρή Αγ., *Αυτοαντίληψη*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Λουδοβίκος Ν., *Ορθοδοξία και εκσυγχρονισμός*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2006.

Μακρή- Μπότσαρη Ε., "Η σπουδαιότητα των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης ως παράγοντας διαφοροποίησης της συνάφειας τους με την αυτοεκτίμηση", *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 223- 239.

Μάνος Κ., *Ψυχολογία του εφήβου*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 1999⁵.

Μάνος Ν., *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*, εκδόσεις University Press Θεσσαλονίκη 1997.

Μαντζαρίδης Γ., *Οδοιπορικό θεολογικής ανθρωπολογίας*, Ι. Μ. Μονή Βατοπαιδίου, Αγιον Όρος 2005.

Ματσούκας Ν., *Νεοελληνικός πολιτισμός και διανόηση*, εκδόσεις Πουρναράς Π., Θεσσαλονίκη 2006.

Ματσούκας Ν., *Το πρόβλημα του κακού*, εκδόσεις Πουρναράς Π., Θεσσαλονίκη 1986.

Μπρακόνιε Αλ., Μαρτσέλι Ντ., *Τα χίλια πρόσωπα της εφηβείας*, μτφ. Λεωνίδη Σ., εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.

Νησιώτης Ν., *Από την ύπαρξη στη συνύπαρξη. Κοινωνία, τεχνολογία, θρησκεία*, εκδόσεις Μαΐστρος, Αθήνα 2004.

Παπαθανασίου Θ., "Διδάσκοντας γύπτους και τσελέπηδες περί περιτομής και αβατάρα. «Ιθαγένεια» και «Ερώτημα περί της Αληθείας» σε συνθήκες πολυπολιτισμικότητας", *Σύναξη* 98(2006), σσ. 35-47.

Παρασκευόπουλος Ι., *Εξελικτική ψυχολογία*, τμ. 4, χ.ε., Αθήνα χ.χ.

Πόποβιτς Ι., *Άνθρωπος και θεάνθρωπος*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1987.

Ράντζου Μ., *Η συγγνώμη και η συγχώρηση στην εφηβική ηλικία και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2002.

Ρεμπώ Α., *Το μεθυσμένο καράβι. Επιστολές οι επονομαζόμενες του Ορατίου*, μετάφραση Ε. Κόλλια, εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα χ. η. έ..

Σταμούλης Χρ., *Ερως και θάνατος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2009.

Σταμούλης Χρ., *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2008.

Σταμούλης Χρ., *Κάλλος το άγιον*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2004.

Συγκολλήτου Ε., Σακκά Δ., Δεληγιάννη - Κουϊμτζή Β., "Εικόνα του εαυτού και φύλο κατά την εφηβική ηλικία", *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή*, επιμέλεια έκδοσης Δεληγιάννη- Κουϊμτζή Β. και Σακκά Δ., εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σσ. 109- 133.

Φλωρόσκυ Γ., *Το σώμα του ζώντος Χριστού. Μια ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, μτφ. Παπαδόπουλος Ι., εκδόσεις Γέφυρες, Αθήνα 1999.

Χατζηδάκης Μ., *Τα σχόλια του Τρίτου. Μια νεοελληνική μυθολογία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 2003.

Χουρδάκη Μ., *Οικογενειακή ψυχολογία*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 1992.

Χρυσαφίδης Κ., *Βιωματική - επικοινωνιακή διδασκαλία*, εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα 2006.

Bultmann R., *Ιστορία και εσχατολογία. Η αιωνιότητα ως παρόν*, εισαγωγή: Καλαιτζίδης Π., μτφ. Κοσματόπουλος Α., επιστημονική θεώρηση - επιμέλεια: Αρκάδα Δ. - Βλαντής Γ., εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2008.

Chole M., Cole Sh., *Η ανάπτυξη των παιδιών, Εφηβεία*, τμ. Γ', μτφ. Σόλμαν Μ., εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Erikson E. H., *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*, μτφ. Κουτρομπάκη Κ., (Ψυχανάλυση και Κοινωνία- 4), εκδόσεις Κατσανιώτη, Αθήνα 1975.

Gottman J., *Η συναισθηματική νοημοσύνη των παιδιών*, μτφ. Ξενάκη Χρ., εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Pervin L., John OI., *Θεωρίες προσωπικότητας. Έρευνα και εφαρμογές*, μτφ. Αλεξανδροπούλου Αρ. - Δασκαλοπούλου Ευγ., εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2001.

Tucker N., *Εφηβεία, Ωριμότητα και Τρίτη Ηλικία*, μτφ. Γουλιανάκη Ευ., εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Žižec S., *Η μαριονέτα και ο νάνος, Ο διαστροφικός πυρήνας του Χριστιανισμού*, μτφ. Περεζού Κ., εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2005.

2. Ξενόγλωσσες

Adams - Webber R., "Assimilation and contrast in personal judgment: The dichotomy corollary", *The construing person*, eds. Mancuso C. J., Adams R., εκδόσεις Webber Praeger, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 96-112.

Adler A., *The practice and theory of individual psychotherapy*, εκδόσεις Littlefield Adams, Νέο Τζέρσεϊ 1963.

Alves Martins M., Peixoto, F., "Self- esteem, social identity and school achievement in adolescence", *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 278-289.

Boekaerts M., "Subjective competence, appraisals and self-assessments", *Learning and Instruction* 1(1991), σσ. 1-17.

Coleman J., Hendry, L., *The nature of adolescence*, εκδόσεις Routledge, Λονδίνο 1990.

Cooley C. H., *Human Nature and Social Order*, εκδόσεις Scribner' s, Νέα Υόρκη 1902.

Dacey J. St., *Adolescents today*, εκδόσεις Goodyear Publishing Company, Σάντα Μόνικα 1979.

Epstein S., «The self concept revisited: or a theory of a theory», *American Psychologist* May (1973), σσ. 404-416.

Epstein S., *A research paradigm for the study of personality and emotions, Personality: Current theory and research*, ed. Page M., εκδόσεις University of Nebraska Press, Λίνκολν 1983, σσ. 91-154.

Garrod An., Smulyan L., Powers S., Kilkenny R., *Adolescent Portraits. Identity, Relationships and Challenges*, εκδόσεις Allyn and Bacon, Βοστώνη 1992.

Goffman E., *The presentation of self in everyday life*, εκδόσεις Doubleday Anchor, Νέα Υόρκη 1959.

Grosz E., *Jacques Lacan: A feminist introduction*, εκδόσεις Routledge, Λονδίνο 1990.

Gunnar M. R., Sroufe L. Al., "Self processes and development", *Minnesota Symposium on Child Psychology*, (23rd : 1988 : University of Minnesota), L. Erlbaum Associates Hillsdale, Νέο Τζέρσεϋ 1991, σσ. 217-255.

Horney K., *Our inner conflicts*, εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1945.

Horney K., *Neurosis and human growth*. εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1950.

James W., *Principles of Psychology*, I, εκδόσεις Henry Holt & Co., Νέα Υόρκη 1890.

Jung C.G., *The integration of the personality*, εκδόσεις Farrar & Rinehart, Νέα Υόρκη 1939.

Keating D., *Thinking Process in Adolescence, Handbook of Adolescent Psychology*, ed. Adelson J., εκδόσεις John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1980, σσ. 211-246.

Kelly G. A., *The psychology of personal constructs*, εκδόσεις Norton, Νέα Υόρκη 1955.

Kernis M. H., *Efficacy, agency, and self-esteem*, εκδόσεις Plenum Press, Νέα Υόρκη 1995.

Kohut H., *The Restoration of the self*, εκδόσεις International Universities Press, Νέα Υόρκη 1977.

Leonardi A., Gialamas V., "Relation between self-esteem, perceived control possible selves, and academic achievement in adolescents», *Ψυχολογία* 7(2000), σσ. 267-277.

Marcus H., Cross, S., "The interpersonal self", *Handbook of Personality: Theory and research*, ed Pervin L., εκδόσεις Guilford Press, Νέα Υόρκη 1990, σσ. 576-608.

Marcus H., Nurius, P., "Possible selves", *American Psychologist* 41(1986), σσ. 954-969.

Markus H., Ruvolo A., "Possible selves: Personalized representations of goals", *Goal concepts in personality and social psychology*, ed. Pervin L., Hillsdale, Erlbaum, Νέο Τζέρσεϋ 1989, σσ. 211-241.

Mead G. H. u.o., *Mind self and society from standpoint of a social behaviorist Chicago*, Ill, εκδόσεις University of Chicago Press, Σικάγο 1962.

Moshman D., *Adolescent Psychological Development*, εκδόσεις Lawrence Erlbaum Associates, Λονδίνο 1999.

Murk Ch., *Self-esteem: Research, Theory and Practice*, εκδόσεις Free Association Books, Λονδίνο 1999.

Rogers C., *Client centered therapy*, εκδόσεις Houghton Mifflin, Βοστώνη 1951.

Rogers C., "A theory of theory, personality and interpersonal relationships as development in the client- centered frame work", *Psychology: A study of a science*, ed. Koch S., εκδόσεις Mc Graw- Hill, Νέα Υόρκη 1959, σσ. 184- 256.

Rosenberg M., *Conceiving the self*, εκδόσεις Robert E. Krieger Publisher Company, Φλόριντα 1986.

Sullivan H. S., *The fusion of psychiatry and social sciences*, εκδόσεις Northon, Νέα Υόρκη 1964.

Wigfield A., Eccles J. S., "Children' s competence beliefs, achievement values and general self- esteem: Change across elementary and middle school", *Journal of early adolescence* 14(1994), σσ. 107-138.

Wigfield A. & Karpathian, M., "Who am I and what can I do? Children' s self- concepts and motivation in achievement situations", *Educational Psychologist* 26(1991), σσ. 233-261.

Winnicott D., *The maturational process and the facilitating environment*, εκδόσεις International Universities Press, Νέα Υόρκη 1965.

Wylie R. C., *The self-concept: A review of methodological consideration and measuring instruments*, εκδόσεις University of Nebraska Press, Λίνκολν 1974.